

Den spiegel der duecht ende der eerbaerheit,
vol schoone historien ende exempelen,

zoals gedrukt door Thomaes vander Noot
te Brussel in 1515.

Kritische editie
met facsimile van het unieke exemplaar:
Washington, Library of Congress, Rosenwald Collection 1131,
bezorgd door Willem Kuiper en Inge Van Outryve.

Amsterdam 2022

Bibliotheek van Middelnederlandse Letterkunde

Gehost door de KANTL, Gent, België

Brussel, KBR, ms. 9308, fol. [1 recto]

Inleiding tevens verantwoording van de editie

Hoewel *Le livre du Chevalier de La Tour Landry pour l'enseignement de ses filles* opent met een 'Natureingang'¹ die aan alle regels van de ars poetica voldoet, is er geen reden om te twifelen aan de feitelijke juistheid van de daarin gedane mededeling van de Bretonse edelman en ridder Geoffroi de La Tour Landry² dat hij in de lente van het jaar 1371 het plan opvatte om zowel voor zijn zonen als voor zijn dochters een exemplaarboek te (laten) compileren dat hen de weg van de deugd zou (onder)wijzen.³ Van het boek voor zijn zoons is helaas geen letter bewaard gebleven, maar dat voor zijn dochters raakte ook buiten de kasteelmuren bekend en drong door tot in de allerhoogste kringen.⁴ ARLIMA⁵ vermeldt 21 bewaard gebleven 14e- en 15e-eeuwse handschriften, vaak in combinatie met *Le miroir des dames mariées, c'est assavoir de la haute et merveilleuse vertu de pascience, obediencie, vraye humilité et constance de Grisilidis, marquise de Saluces*.⁶

In het begin van de 16e eeuw werd *Le livre du Chevalier de La Tour Landry* ook op de drukpers gelegd, de eerste keer in 1514 voor de Parijse boekhandelaar Guillaume Eustace als: *Le chevalier de la tour et le guidon des guerres*.⁷ Een nogal onduidelijke titel. Dat zal Guillaume zich vermoedelijk ook gerealiseerd hebben, want datzelfde jaar nog

---

1. https://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0015.php

2. https://fr.wikipedia.org/wiki/Geoffroi_de_La_Tour_Landry

3. [Eckrich] fol. 2c: Et donc mon cuer auroit si parfaite joye se ilz tournoient en bien et honneur a Dieu servir et amer et avoir l'amour et la grace de leurs voisins et du monde, et pour ce que tout pere et mere selon Dieu et nature doit enseigner ses enfens et les destourner de male voie et leur monstrent le vray et droit chemin tant pour le sauvement de l'ame et l'onneur du corps terrien, ay je fait deux livres: l'un pour mes filz et l'autre pour mes filles, pour apprendre a romancier. — In capittel [81] wordt hieraan gerefereerd: Als ghi dat volcomelijcker hooren moecht inden boeck uwer broeders.

4. Zie bijvoorbeeld KBR Brussel, ms. 9308, verlucht door Loyset Liédet:

<https://belgica.kbr.be/BELGICA/doc/SYRACUSE/18301811/le-livre-du-chevalier-de-la-tour-landry>

5. https://www.arlima.net/eh/geoffroi_de_la_tour_landry.html

6. Zie Gallica met als zoekopdracht: 'Le livre du chevalier de La Tour Landry pour l'enseignement de ses filles'.

7. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8600173s>

verscheen dezelfde tekst als: *Instruction pour entretenir en vertu et honesteté les femmes tant mariees qu'à marier*.⁸ Na deze herdruk volgden er geen nieuwe herdrukken meer.⁹

Ook buiten Franrijk was er belangstelling. In Engeland werd het boek vertaald als *The book of the Knight of La Tour Landry* (ca. 1422-1461), en als *The Book of the Knight in the Tower* gedrukt door William Caxton te Westminster in 1484.¹⁰ Marquart vom Stein¹¹ vertaalde het boek als *Der Ritter vom Turn*.¹² Zijn vertaling bleef niet in handschrift bewaard, enkel in druk, de oudste en vermoedelijk eerste werd gedrukt te Basel door Michael Furter in 1493,¹³ en verlucht met hoogwaardige houtsneden van, naar men denkt, de jonge Albrecht Dürer (1471-1528).¹⁴

Een Middelnederlandse bewerking verscheen (pas) in 1515, vertaald, gedrukt en uitgegeven door Thomaes vander Noot (ca. 1475-ca. 1523)¹⁵ te Brussel. Verrassend genoeg is zijn vertaling *niet* gebaseerd op het Franse origineel, maar op de Duitse vertaling daarvan, waaraan Thomaes ook de titel van zijn boek ontleende: *Den spiegel der duecht ende der eerbaerheyt*.¹⁶ De reden dat Vander Noot voor de Duitse vertaling koos, zal geen inhoudelijke maar moet haast wel een

---

8. <https://www.ustc.ac.uk/editions/94656> — Helaas nog niet gedigitaliseerd.

9. “Moins heureux en France, le livre du chevalier de La Tour n’y eut que deux éditions, de la première moitié du seizième siècle, connues seulement des rares amateurs assez heureux pour en rencontrer un exemplaire, assez riches pour le payer un prix exorbitant.” *Le livre du chevalier de La Tour Landry Pour l’enseignement de ses filles*. Publié d’après les manuscrits de Paris et de Londres par Anatole de Montaiglon. Paris 1854, Préface, p. v. Raadpleegbaar via Internet Archive.

10. <https://data.cerl.org/istc/il00072000>

11. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz81154.html>

12. https://www.arlima.net/mp/marquard_vom_stein.html

13. <https://data.cerl.org/istc/il00073000>

14. <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/M17154.htm> — Voor een moderne editie van deze druk: Marquard vom Stein, *Der Ritter vom Turn*. Kritisch herausgegeben von Ruth Harvey. Berlin 1996, Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, Heft 32 und 37.

15. https://nl.wikipedia.org/wiki/Thomas_van_der_Noot

16. Wilma Keesman, Nico Oudejans en Herman Pleij, ‘Een Nederlandse bewerking van de *Chevalier de La Tour* in de Rosenwald-collectie: *Den Spiegel der Duecht* van 1515’, in: *Spektator* 12 (1982-1983), p. 89-118. (Raadpleegbaar in de DBNL.)

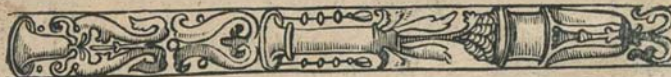
A So vnd hie mit minen lieben döchtern so ich dann dyß myn büch
 lin üch in exempel vnnnd vorbild wy se mit anzeigungen der güten
 vnd wolthüenden strouen; Desglichen der bösen vnnnd belümdeten
 regimenz vnnnd thaten; Wie die güten zü eren/vnnnd die bösen zü
 schanden vnd laster komen syent/mit mancherley andern meinungen/Wie
 se üch dan halten vnd wo ir üch hüten sollen/ Alles mit kurz vergriffnem
 vfflegungen zü samen gelesen/vnnnd setzen lassen hab/ So vil vnnnd ich dero
 diser zit nach kleine myner verstetnyß hab zü wege bringe vnd wissen mögen
 Will ich abrechen vnd dyß büchlyn also erfüllet vnd verendet haben/ Vnd
 über antwort vnd gib üch das zü iruern handen/ Es vaterlicher getrü
 wer lieb üch byren/ Die wil ich anders nicht dan iruers heyls vnnnd eren
 syn begeren/ Das ir es oft vnd vil lesen üch das lassen zü herzen gon / vnd
 des allzyt ingedenck syn wöllent/ Hab ich ungezwuelte hoffnung/ir wer
 dent dar durch hie in diser zyrt der welt lob vnd ere/vnd doir in ewikeit selige
 belonung erlangen/Dar zü üch gott der almechtig syn genad vnd hilff all
 zyrt wöll verlyhenn.amen.

Der Spiegel der Tugend vnnnd Ersamkeyt

durch den hochberühten Ritter vom Thurn mit schönen
 vnd kostliche bystorien Exemplen/zü vnderweisung syner
 kynd/in Französischer sprach begriffen/vñ durch den
 Edlen fürnemen vnd Strengen/herrn Marquart
 vom Steyn Ritter/vnnnd Landtuoget zü Mont
 pellicart/in tüttsch transferiert vnnnd gezogen
 Zü Basel in dem jar nach Christi ge
 burt. i 4 9 3 vnd yetz nün getruete
 durch Michael Furter in ior als
 man zalt. Zuseht. Fünffhundere
 vnnnd xiiij. Jar geendet
 vff sant Elzabet
 ten tag.

*

praktische geweest zijn. Toch blijft het raar dat Vander Noot, woonachtig en werkzaam in Brussel en met contacten in de hogere kringen, niet aan een Frans handschrift kon komen. Hoe het ook zij, voor zijn vertaling heeft Vander Noot – zoals Keesman, Oudejans en Pleij hebben laten zien – niet de eerste druk uit 1493 gebruikt, maar een praktisch identieke herdruk van dezelfde drukker: Michael Furter, Basel 1513.¹⁷

Vander Noots vertaling is getrouw, evenals die van Marquart vom Stein. Het begin van Marquart slaat hij over, maar daarna volgt hij diens vertaling bijna woordelijk. Alleen aan het einde van zijn boek wijkt hij af door de dialoog tussen de ridder en diens vrouw als uitsmijter te presenteren. Dat is niet helemaal onlogisch. De ridder maakt als vader – ook voor zijn tijd – een ‘behoudende’ indruk. De wereld is slecht en wordt nog veel slechter. Vroeger was alles beter. Daarom verbiedt hij zijn dochters zo’n beetje alles wat op een open, sociaal leven lijkt. De wereld is te gevaarlijk en de vrouw te kwetsbaar en van nature te labiel om tegen die gevaren bestand te zijn. Elke middeleeuwse dochter die dit boek voorgelezen kreeg, zal gedacht hebben: Blij dat de ridder mijn vader niet is. Maar dan komt de dialoog, en daarin is de ridder opeens heel losjes en liberaal, en is het de moeder die nog veel strenger dan de vader haar dochters kort wil houden en behoeden voor alle mogelijke ellende die in de boze buitenwereld op de loer ligt. Niet door hen te leren daarmee om te gaan, maar door hun bewegingsvrijheid zo in te perken dat er menselijkerwijs niets naars gebeuren kán.

Vander Noot nam niet alle exempelen over uit de druk van Furter, de volgende drie exempelen werden vrijwel zeker bewust genegeerd dan wel overgeslagen: Eckrich: .xiv. Ci parle de celle qui menga l’anguille; .xvij. De celle qui sailli sur la table; .C.iiij. Comment les dames doivent venir a l’encontre de leurs amis quant il les viennent voir en leur hostel. Twee andere exempelen die vergeleken met Eckrich ontbreken, ontbraken ook al in de druk van Furter: .lxiiij. zonder titel, en .lxxij.

---

17. Al editerend hebben wij niets gevonden dat hiermee strijdig was. Van die herdruk uit 1513 (USTC 634382) zijn meerdere exemplaren bewaard gebleven in verschillende stadia van correctie. Wij citeren uit het exemplaar Rar. 2163 van de BSB: <https://daten.digitale-sammlungen.de/0001/bsb00010834/images/>

eveneens zonder titel. Dat de vertaling van de twee exempelen over de Eynsiedel (kluizenaar), die in de druk van Furter volgen na de *Dyalogus*, grotendeels ontbreekt, lijkt veroorzaakt door vandalisme: een fatsoensridder zal dit blad uit het boek verwijderd hebben omdat de inhoud te pikant was.

Marquart en Thomaes zijn goede, maar geen feilloze vertalers. Een vaker voorkomende fout bij Thomaes is zijn vertaling ‘vader’ voor “vetter” dat ‘oom’ of ‘neef’ betekent. Beiden slaan weinig van hun brontekst over en voegen er nog minder aan toe.

Had Vander Noot een Franse brontekst gebruikt dan zou dit een tweetalige editie geworden zijn. Maar omdat dit niet het geval is, beperken wij ons tot citaten uit de Duitse brontekst (zo nodig in combinatie met de Franse brontekst in de editie van Helen M. Eckrich¹⁸) als de vertaling van Vander Noot onduidelijk of onjuist is.

Om het Franse werk beter hanteerbaar en raadpleegbaar te maken werd het door latere kopiïsten van genummerde hoofdstuktitels en een inhoudstafel voorzien. Het is zeer de vraag of Marquart vom Stein zo’n gestructureerde en geïndexeerde editie voor zijn vertaling gebruikte. Vermoedelijk niet. In de drukken van Michael Furter ontbreekt een inhoudsopgave, de hoofdstukken zijn niet genummerd en de verdeling in hoofdstukken en de hoofdstuktitels is zo te zien aangebracht door Furter zelf, al dan niet in overleg met zijn illustrator Albrecht Dürer [?], voor wie sommige exempelen prettiger te illustreren waren dan andere. Alle exempelen van een houtsnede voorzien, zou het boek oogverblindend mooi maar tevens onbetaalbaar duur gemaakt hebben.

Vander Noot reduceerde nog verder en produceerde een boek zonder illustraties, wat ook voor die tijd adembenemend saai was. Hij zag, op wat uitzonderingen na,¹⁹ af van zowel hoofdstukken als titels, maar gebruikte lombarden en hier en daar een paragraafteken om zijn tekst te structureren. Deze sobere opmaak wekt de indruk dat dit geen boek was voor gewone lezers, eerder een exemplumbundel voor

---

18. Helen Eckrich O.S.F., *An edition of le Livre du Chevalier de La Tour Landry pour l'enseignement de ses filles*. New York [Dissertation Fordham University] 1970.

19. De exempelen: [33], [40], [46], [48], [50], [52]-[53], [58], [66], [68], [76], [79], [86], [100]-[101], [103]-[105],

prekende zielzorgers. Het zal zijn collega's en concurrenten daarom niet verbaasd hebben dat dit boek geen commercieel succes was.

In deze editie wordt de lombardenstructuur gerespecteerd, maar is de tekst opgedeeld in door ons genummerde hoofdstukken, waarvoor het Franse origineel in de recente editie van Helen Eckrich van het Londense handschrift Add. 17447 model stond. In voetnoten wordt ook aangegeven waar in de herdruk van Michael Furter, Basel 1513,²⁰ een nieuw hoofdstuk begint alsook met welke titel.

De druk van Thomaes vander Noot bevat de onvermijdelijke distributiefouten (een letter 'n' die per ongeluk na het schoonmaken van het zetsel in het vakje met de letters 'u' teruggelegd werd, enz.), maar deze fouten zijn te vaak niet te onderscheiden van slecht afgedrukte letters. Dubieuze letters zijn daarom genormaliseerd en tussen [rechte haken] geplaatst zonder voetnoot. In het bijgevoegd facsimile kan de geïnteresseerde lezer met eigen ogen zien hoe het er staat en of hier sprake is van slijtage van het zetsel, morsig drukwerk of een distributiefout.

Over de inhoud van de exempelen willen wij kort zijn. Ze zijn afkomstig uit diverse bronnen: de Bijbel, de Oudheid, de *Legenda aurea*, de *Vitae patrum*, contemporaine kronieken, verhalen uit de mond van zijn vader, eigen ervaringen en het Bretonse roddelcircuit. De chevalier parafraseerde de inhoud van zijn bronnen en modelleerde die naar de moraal die hij eraan wenste te geven. De ridder hield er bepaald geen 'nieuwe' ideeën op na. Hij is zeer traditioneel. Roldoorbrekend gedrag met een goede afloop zien wij enkel in exempl [86], waarin een Romeinse vrouw zich verkleedt als kampvechter om voor haar oude man te strijden en te overwinnen.

Het blijft doodzonde dat wij de voorbeelden die de ridder zijn dochters voorhoudt niet kunnen vergelijken met de exempelen die hij voor zijn zoons gebloemleesd heeft. Wij missen de helft van een tweeluik.

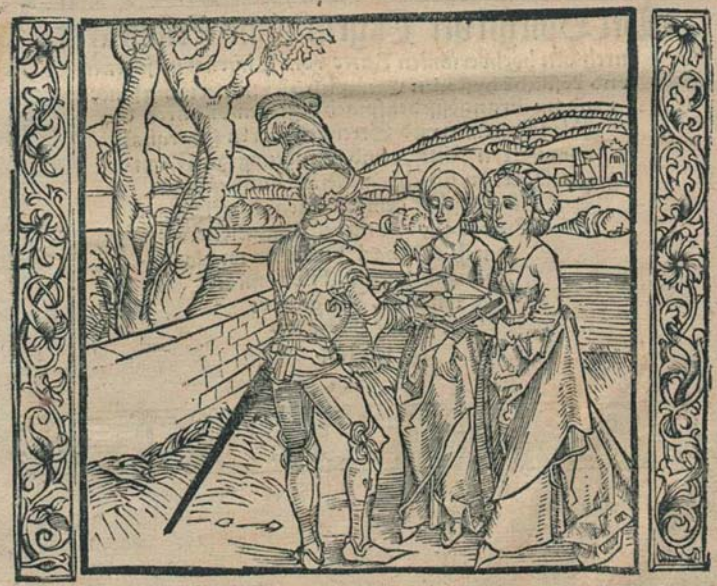
---

20. <https://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00010834/images/>

Der glich ouch alle wyse menschen thim sollen/Dannes ist dick vnd vil
 grösst vnrat entstanden/vñ sachen die man in geheynd geredt vnd dar
 nach ertlich sy geoffenbart/vnd nie verschwigen habent/ Darumb so
 byt ich ouch lieben dōchtern/die ding also in gedechnyß zū behalten/mag
 ouch ere vnd güte dar von kōmen/vnd erwenden dar durch vil hasses vñ
 böser sachen/Dann ich weyß vnd bekenn etwie vil lüten die vil erlyt-
 ten vmb das sy lychtlichen von andern lüten bēses geredt haben/dar mit
 sy nichz zū schaffen hatten/Dann nieman verweyß was im künfftlich-
 en mag begegnen/Sy synd ouch von güter natur/Duch wol felig vnd
 wyse/die die nit schwezer vnd merly trager syent/ Das ist das sy von
 nieman nichz arge sagen/sy thuen im recht oder vnrecht/Dan durch ver-
 dencken vnd verbergen/syns nechsten schand vnd laster/mag alles güte
 bekommen/Wie dann das die ewangelia vnd die bücher der wyßen thünt
 inn halten vnd bewisen.

wie der Ritter vom Thurn synen dōchtern
 dyß büch zū iren handen über antwort.

BSB München, Rar 2168, Michael Furter, Basel 1513, fol. m5 recto

Tot slot een woord van dank aan allen die ons geholpen hebben bij het bezorgen van deze editie, in alfabetische volgorde: Andrew H. Clark (Fordham University), Esther ten Dolle (UBA, UvA), Annette Hemmes-Hoogstadt, Kees Hulsman (AWR), Jelle Koopmans (Romanist UvA), Rita Schlusemann, Stephanie Stillo, (LOC, Rosenwald Collection), de UBA balie PC Hoofthuis UvA en Roel Zemel.

